

Meerwaarde

Landbouw en Zorg

multifunctioneel

Inleiding

De zorgboerderij is een betrekkelijk nieuw fenomeen dat in een korte tijd van bestaan een uitstekende reputatie heeft opgebouwd. Het 'zorgboeren' draagt niet alleen bij aan een vitaal en leefbaar platteland - doelstellingen van het ministerie van LNV – maar helpt ook bij het streven van de overheid naar een socialer gezicht van de zorg.

Het imago van de zorgboerderij is dus uitstekend, maar naar al dat goeds is tot dusver nog maar weinig onderzoek gedaan. Dit boekje beschrijft de meerwaarde van zorgboerderijen voor de landbouw en de zorg. Literatuurstudie en interviews met betrokkenen liggen ten grondslag aan de bevindingen in dit boekje, dat is samengesteld door verschillende onderdelen van Wageningen Universiteit en Research Centrum.

De beschreven meerwaarden zijn de voordelen die zorgboerderijen opleveren. Voor de mensen die erbij betrokken zijn én voor de samenleving als geheel. Dus cliënten uit de jeugd-, ouderen-, verslavings- en psychiatrische zorg, maar ook boerengezinnen, het platteland en de zorgsector. Het is niet de opzet om te kijken of zorglandbouw beter is dan de reguliere

zorg of de reguliere landbouw. Wel willen de samenstellers achterhalen op welke terreinen zorglandbouw een aanvulling kan zijn.

Het is aan de zorgboeren, de deelnemers en de zorg- en landbouwsector om de mogelijke meerwaarden van zorglandbouw zo goed mogelijk te benutten. Een uitdaging van formaat, we hopen dat dit boekje inspiratie en houvast geeft om deze uitdaging aan te gaan.

1. Eerst een stukje geschiedenis

Sinds de Tweede Wereldoorlog stond in de landbouw en de zorg het streven naar snelheid en efficiëntie voorop. Dat dit streven ook een keerzijde heeft werd de laatste decennia van de vorige eeuw duidelijk. Opvallend is dat de landbouw en de zorgsector een vergelijkbare ontwikkeling doormaken.

>> De zorgsector

In de vorige eeuw ligt in de zorgsector de nadruk sterk op het behandelen van stoornissen of handicaps van patiënten, de 'zieke kant' van de patiënt. Zieken leven vaak gescheiden van andere mensen. De professionals die met hen werken hebben vastomschreven richtlijnen die ze moeten volgen en protocollen en standaardbehandelingen bepalen de zorg. Door de nadruk op het medische is er lange tijd weinig aandacht voor de patiënt en zijn gezonde kant. De mogelijkheden die hij heeft, de intermenselijke relaties en de verschillen tussen de patiënten. Dat is niet prettig voor de patiënt en niet prettig voor de mensen die met hem werken. Zo groeit het inzicht dat patiënten, zeker chronisch zieken, moeten leren omgaan met hun kwetsbare kanten. Niet het behandelen van de stoornis, maar goede ondersteuning bij wonen, werken en vrije tijd moet centraal staan.

De deïstitutionalisering van de zorg komt op gang. Cliënten wonen steeds vaker in de wijk en kunnen zelf vorm en inhoud geven aan hun eigen leven. Community care wint terrein, wat staat voor zorg in de samenleving, door de samenleving. De praktijk blijkt echter weerbarstig en de sociale integratie van mensen met een handicap mislukt vaak. Als ze al worden ondersteund, gebeurt dat door de zorginstellingen, vaak geïsoleerd van de rest van de samenleving. Kortom, de idealen van community care zitten in een impasse.

>> De landbouw

De grootscheepse modernisering van de Nederlandse land- en tuinbouw in de vorige eeuw heeft geleid tot een enorme stijging van de productiviteit. Schaalvergroting, intensivering en specialisering karakteriseren de modernisering. Het gemengde boerenbedrijf verdwijnt, het aantal landbouwbedrijven halveert en de inkomens in de sector komen onder steeds grotere druk te staan door de toenemende internationale concurrentie en de afname van landbouwsubsidies. De sector komt in een negatief daglicht te staan door uitbraken van dierziekten als BSE en varkenspest, door de toenemende aandacht voor dierenwelzijn en door milieuproblemen zoals het mestoverschot. Ook de landbouw

raakt steeds verder van de samenleving geïsoleerd. Sociaal-culturele en ecologische belangen zijn ondergeschikt gemaakt aan de voortschrijdende economisering van de voedselproductie.

De landbouw moet verduurzamen is de breed gedragen gedachte. Nieuwe diensten kunnen voor aanvullende inkomsten zorgen. Het beleid van het ministerie van LNV is erop gericht dat agrarische bedrijven landbouwproductie combineren met natuurbeheer, recreatieve en zorgfuncties. Geen eenvoudige transitie zo blijkt, en niet iedereen is doordrongen van de noodzaak.

>> ...samen sterk

Mensen die direct betrokken zijn bij zorgboerderijen zijn van mening dat landbouw en zorg elkaar iets te bieden hebben. Mogelijk kan een combinatie van de twee helpen om structurele problemen in beide sectoren en in de samenleving als geheel te verminderen. Zorglandbouw kan een lichtend voorbeeld zijn van de zo gewenste betrokkenheid van de samenleving bij de zorg voor mensen met een handicap of stoornis. Het kan ook perspectief bieden aan agrarische ondernemers die niet verder willen op de weg van schaalvergroting en specialisering.

2. Keuze voor de cliënt

Op een zorgboerderij staat niet de zorg of opvoeding centraal, maar het samen wonen en het samen werken aan een kwaliteitsproduct. Dat is het belangrijkste onderscheid tussen de zorgboeren en de reguliere zorg. De zorgboer heeft het niet over cliënten, maar over deelnemers of hulpboeren. Bovendien heeft de boerderij de kwaliteiten van een natuurlijke omgeving, met ruimte, rust en levendigheid. In dit hoofdstuk staan de wensen en verwachtingen van de 'hulpboeren' centraal en hoe de zorgboerderij en het boerengezin daaraan kan bijdragen. Waarom kiezen jongeren, ouderen en deelnemers uit de psychiatrie en de verslavingszorg voor de zorgboerderij? De bevindingen in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op gesprekken met de deelnemers.

Jongeren

Profiel

- Ze wonen, verblijven overdag of zijn na schooltijd op de zorgboerderij.
- Leeftijd: 10 tot 18 jaar.
- Reden van verblijf: problemen thuis, gedragsproblemen. Een deel woont nog thuis.
- Als ze niet naar de zorgboerderij zouden kunnen, zou het alternatief zijn: thuisblijven, dagopvang of (gesloten) internaat.

>> Pluspunt: boer, boerin en het gezin

Positief en persoonlijk

Niet het probleem, maar wat de jongere kán staat centraal op een zorgboerderij. De zorgboer kijkt naar de mogelijkheden die een jongere heeft. Die krijgt daardoor meer positieve aandacht dan in de reguliere jeugdhulpverlening. Jongeren draaien mee in het leven van het boerengezin, werken samen met de boer en krijgen veel sneller een persoonlijke verhouding. Uit onderzoek in de jeugdzorg blijkt ook dat kinderen en jongeren tijd en aandacht van begeleiders belangrijk vinden, zoals echt luisteren, vertrouwen en samen gewone dingen doen. Ook komen de jongeren makkelijker in contact met mensen van buiten het jeugdhulpverleningscircuit. Niet alleen het boerengezin, maar ook met vertegenwoordigers, handelaren en bezoekers. Dit heeft een gezondmakende uitwerking. In de reguliere jeugdzorg heeft een jongere vooral contacten met andere jongeren met problemen.

Meer mogelijkheden om te experimenteren

Strikte regels en vaste protocollen maken de jeugdhulpverlening weinig flexibel. Begeleiders lopen risico's als ze zich buiten de vast omschreven paden wagen. Op de boerderij zijn

meer uitdagingen en boeren bieden jongeren de ruimte om te experimenteren en zelf verantwoordelijkheid te nemen. In de praktijk blijkt dit bijna altijd positief uit te pakken. Ondanks deze lossere aanpak biedt de boerderij wel meer continuïteit. De boer of boerin is er altijd, waardoor er makkelijker een vertrouwensband ontstaat dan met wisselende begeleiders in de reguliere zorg. Die werken vaak parttime of wisselen van baan of werkplek.

Moreel & moraal

Veel boeren hebben duidelijke waarden en normen en die zijn vaak anders dan de waarden en normen van de jongeren. Dat kan botsen. Als er een band ontstaat en er wederzijds respect is, houdt de jongere zich vaak aan de normen van de boer. Omdat de jongere te gast is en deelgenoot wordt van de boer en het gezin, gebeurt dit min of meer vanzelfsprekend. Bovendien is de boer over het algemeen duidelijk over wat wel en wat niet kan, en dat is waar de meeste jongeren

behoefte aan hebben. In een instelling met meerdere begeleiders blijkt dit veel lastiger. Met zijn eigen identiteit, zijn vakmanschap en zijn zelfvertrouwen is de boer bovendien een rolmodel voor jongeren die met hun identiteit worstelen. De boer is trots op zijn bedrijf, op het boerenleven en op wat hij bereikt heeft. Reden waarom jongeren, bijvoorbeeld Marokkaanse drop-outs, de boer makkelijker autoriteit toekennen dan een begeleider in de jeugdhulpverlening. De jongeren beseffen dat ze van hem kunnen leren.

>> Pluspunt: de boerderij

Prikkelarme en activerende omgeving

Het boerenbedrijf is een overzichtelijke omgeving die structuur geeft aan het leven door de werkzaamheden die er plaatsvinden. Veel jongeren hebben daar behoefte aan, zeker die met ADHD. In de interviews vertellen jongeren dat ze de rust en ruimte op de boerderij enorm belangrijk vinden. Op de boerderij ervaren ze minder prikkels dan op school of in de reguliere jeugdzorg. Er is ook ruimte om alleen te zijn. Niet alles hoeft met regels te worden dicht getimmerd zoals in een leefgroep. Toch is er voldoende ruimte om uit je dak te kunnen gaan, wat weer belangrijk is voor extraverte jongeren en jongeren met

ADHD. Voor jongere kinderen is de boerderij een goede plek om te spelen. Er zijn veel mogelijkheden om het spelen zelf in te vullen, bijvoorbeeld wanneer het gestormd heeft en er overal takken liggen om hutten te bouwen. Weinig prikkels en veel rust en ruimte hoeven niet saai te zijn, blijkt uit de interviews. Op de boerderij is elke dag weer anders en er zijn veel verschillende werkzaamheden. Jongeren die op school afhaken vinden de lessen op school vaak te abstract. Het verzorgen van dieren en planten is heel concreet en het is duidelijk waarom het moet gebeuren. Dieren reageren ook direct. Ze zorgen voor een activerende omgeving omdat ze gevoerd, uitgemest of gemolken moeten worden. Dit stimuleert de verantwoordelijkheid. Veel jongens vinden het leuk om te sleutelen, te metselen of ander ambachtelijk werk te doen, wat op de boerderij veel voorkomende klusjes zijn. De boerderij zorgt voor een omgeving waarin je op een vanzelfsprekende manier aan doelen kunt werken. Er zijn voldoende natuurlijke situaties waarin de boer de jongere complimenten of feedback kan geven op zijn sociale vaardigheden. Al met al een heel andere omgeving dan die van de hulpverlening, en zo voelt het ook zeggen de jongeren. Naar de boerderij gaan vermindert bovendien

het stigma van 'niet normaal zijn' wat de jeugdhulpverlening met zich meebrengt. Nog een pluspunt: op de boerderij kom je in contact met allerlei mensen. Jongeren kunnen dit netwerk gebruiken om woonruimte, een stageplek of een baan te zoeken. Tegelijkertijd is het milieu waaruit ze komen ver weg, evenals slechte vrienden en de verleiding om het slechte pad op te gaan.

Levenslessen

Het boerenbedrijf zit vol levensprocessen die inzicht geven in het eigen leven. Mooi is het voorbeeld van de Marokkaanse jongens die op de boerderij leren dat de haan weliswaar de baas is bij een koppel kippen, maar dat diezelfde haan zich kapot vecht als er gevaar dreigt van een vos.

Het leven op de boerderij is niet 'af', jongeren kunnen de omgeving zelf nog invullen. De reguliere jeugdzorg is vaak een sterielere omgeving. Voor kinderen met hechtingsproblemen kunnen dieren de eerste stap zijn in het leggen van contacten. Introverte jongeren kan het contact met dieren veiligheid bieden. Omdat dieren heel direct een appèl doen op mensen, kunnen ze helpen om de zogenaamde 'computerkids' uit hun virtuele wereld te halen en met beide benen op de grond te krijgen.

Ouderen

Profiel

- Ze wonen thuis, komen naar de zorgboerderij voor dagbesteding.
- Reden: het sociaal isolement verminderen, een prettige dagbesteding bieden.

Veel positieve punten van de zorgboerderij voor jongeren gelden in meer of minder mate ook voor ouderen. Daarnaast zijn er kwaliteiten die in het bijzonder voor ouderen van belang zijn. Die kwaliteiten staan hieronder.

>> Pluspunt: boer, boerin en het gezin

Vertrouwde omgeving

Doordat de ouderen altijd met de boer en boerin te maken hebben bouwen ze makkelijker een vertrouwensband op. In de reguliere dagbesteding hebben ouderen vaak met veel verschillende begeleiders te maken. De boerderij is de eigen plek van de boer en boerin en dat levert gespreksstof op. De boerin kan bijvoorbeeld vertellen wat er de rest van de week gebeurd is. Ouderen zijn te gast en dat geeft de boer en boerin een vanzelfsprekende autoriteit. Veel ouderen verliezen sociale contacten

omdat ze steeds minder het huis uit komen. Op de boerderij gaan ze met de boer en de boerin mee als die bijvoorbeeld boodschappen gaan doen. Zo komen de ouderen weer onder de mensen in het dorp, wat in de reguliere dagbesteding minder gebeurt.

>> Pluspunt: de boerderij

Omgeving maakt actief

Ouderen waarderen het mooie uitzicht en de groene omgeving van de zorgboerderij.

Wandelen is een populaire activiteit maar ook als ze dat niet meer kunnen zeggen ze te genieten van het uitzicht door het raam. Ze vinden dit een verademing in vergelijking met hun eigen, vaak stedelijke woonsituatie. De ruimte op de boerderij wordt door ouderen zeer gewaardeerd. Op veel dagactiviteitencentra is de ruimte beperkt. Niet zelden zitten de ouderen op een verdieping waar ze niet zo makkelijk naar buiten kunnen. Op de boerderij kunnen ze overal heen, er zijn klusjes te doen en ze kunnen alleen werken. Er

is veel meer keuze uit activiteiten en zinvolle klusjes dan in het dagactiviteitencentrum. De boerderij is bovendien een omgeving die stimuleert om iets te gaan doen. Er zijn dagelijkse klussen, van gezamenlijk koken tot de schillen van de aardappelen naar buiten brengen. Ook vinden veel ouderen, met name mannen, het leuk om de dieren te verzorgen of in de tuin te werken.

Dichtbij het leven zelf

Anders dan in een dagopvang krijgen ouderen veel meer besef van tijd en seizoenen, die ze veel bewuster meemaken. Daardoor kunnen ze herinneringen aan vroeger of aan gebeurtenissen van een jaar geleden makkelijker terughalen. De geboorte en dood van dieren kunnen helpen bij het verwerken van verlies. Met name voor dementerende ouderen is herkenning (dingen van vroeger) van belang. Het samen koken van een boerenkoolmaaltijd of de geur van vers gemaaid gras helpen daarbij.

Net als bij jongeren kleeft er ook voor ouderen een stigma aan de hulpverlening. Naar de boerderij is voor een deel van de ouderen het gewone leven. Je doet er de dingen die iedereen doet. Daar is in de reguliere zorg geen tijd of plaats voor. De maaltijd wordt vanuit de centrale keuken in individuele porties

klaar gezet. Het samen koken en eten leidt ook tot gesprekken, bijvoorbeeld over het doorgeven van de schaal met aardappelen, of over de sla die niet goed gewassen is.

Deelnemers psychiatrie/verslavingszorg

Profiel

- Vaak een chronische psychiatrische achtergrond, wel stabiel.
- Bij (ex-)verslaafden is er niet zelden ook sprake van een psychische problematiek ('dubbele diagnose'). Voor een deel van de verslaafden is de zorgboerderij een eerste stap om van hun verslaving af te komen. Anderen zijn al geruime tijd min of meer van hun verslaving af.
- Reden van verblijf: mensen uit de psychiatrie vinden er afleiding en leren omgaan met hun ziekte. Zorgboerderij kan onderdeel reïntegratieproces zijn.
- (Ex-)verslaafden vinden er afleiding van hun gebruik en hun oude milieu. Boerderij kan een stap zijn naar behandeling, (vrijwilligers)werk of de maatschappij.
- Alternatieven voor mensen uit de psychiatrie: dagactiviteitencentrum (DAC).
- (Ex-)verslaafden: nauwelijks alternatieven. Na afkicken vaak alleen nog ambulante begeleiding.

Deelnemers met een verslavingsachtergrond of psychiatrische problematiek noemen vaak dezelfde pluspunten als jongeren uit de jeugdzorg en ouderen. Hieronder de pluspunten die speciaal zij belangrijk vinden.

>> Pluspunt: boer, boerin en het gezin

Aansluiten bij het gezonde

Net als jongeren vinden deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg het belangrijk dat hun mogelijkheden centraal staan en niet hun beperkingen. Met name de deelnemers uit de psychiatrie vinden het prettig om deel uit te maken van een gemeenschap. Ze waarderen de omgang met het boerengezin en de samenwerking op gelijke basis. De deelnemers uit de verslavingszorg noemen het respect van de boer en boerin. Zij openen hun erf voor mensen die in de samenleving als 'minder' worden gezien. Dit draagt bij aan de eigenwaarde van deze groep deelnemers. De boer, boerin en het gezin kunnen voor beide groepen een voorbeeldfunctie hebben. Deelnemers uit de verslavingszorg leren weer 'normale' omgangsvormen aan. Het boerengezin laat de deelnemers zien hoe een gezinssituatie kan zijn. Het merendeel van de mensen uit de verslavingszorg heeft vaak al langere tijd geen contact meer met familie.

Vanzelfsprekende autoriteit

De structuur op de boerderij zorgt ervoor dat de boer automatisch de baas is. Hij heeft verstand van de dieren en gewassen en deelnemers volgen hem automatisch in zijn werkzaamheden. Dit werkt met name goed voor deelnemers uit de verslavingszorg die een bepaalde vorm van autoriteit niet accepteren.

>> Pluspunt: de boerderij

Werken in je eigen tempo

Deelnemers uit de psychiatrie vinden het plezierig dat ze op de zorgboerderij hun eigen werkdruk kunnen bepalen en dat er rekening wordt gehouden met hun ziekte of een 'slechte dag'. Dat is anders op bijvoorbeeld sociale werkplaatsen. Beide groepen deelnemers vinden het prettig dat er verschillende soorten werkzaamheden zijn, dat biedt uitdaging en afwisseling en je kunt jezelf ontwikkelen. De boerderij zorgt bovendien voor werkzaamheden die een bepaalde vanzelfsprekendheid met zich meebrengen. De dieren moeten wel gevoerd worden anders hebben ze straks honger. Dit soort werk zorgt voor een ritme waarin deelnemers automatisch meegenomen worden.

'Ik vind dat je hier minder opvalt met vreemd gedrag. Ze hebben hier zoiets van, oh ze heeft weer zo'n bui [...] daar zeurt niemand over. In de maatschappij zouden mensen zeggen, doe normaal of stel je niet aan.'

Voeding en voedsel

Mensen uit de verslavingszorg komen door hun werk op de boerderij meer in aanraking met groenten en fruit, vooral als er op de zorgboerderij gezamenlijk gekookt wordt. Daardoor leren ze hoe ze groenten thuis kunnen bereiden. Ook zorgt het gebruikelijke ritme van koffie, lunch en thee voor een beter eetpatroon.

Ruimte

Beide groepen deelnemers vinden het prettig dat er voldoende ruimte is op een boerderij, anders dan in bijvoorbeeld een fietsenwerkplaats. Er is ruimte als je een keer 'uit je dak' wilt gaan.

>> Meer keuze

Zorgboerderij dragen bij aan de keuzemogelijkheden van deelnemers uit verschillende doelgroepen. Deze vorm van opvang heeft andere kwaliteiten dan een reguliere dagbestedings- of woonvoorziening. De rol van de boer, boerin en het gezin is daarin heel belangrijk, evenals

de ruimte, de rust en de omgeving die mensen makkelijk in beweging krijgt. De boerderij is veel meer onderdeel van het gewone leven dan een dagbestedings- of woonplek binnen een zorginstelling. Daarmee is de zorgboerderij een aanvulling op de reguliere zorg. Totaal verschillende doelgroepen weten vergelijkbare kwaliteiten van de zorgboerderij te waarderen. Overigens bezitten niet alle zorgboerderijen de bovengenoemde kwaliteiten in even sterke mate. Ook het belang van een echte boer wordt in de interviews met de deelnemers duidelijk. Hij zorgt ervoor dat er voldoende aandacht is voor het gewoon samenwerken en samenleven.

3. Effecten op de deelnemers

In de praktijk van landbouw en zorg is iedereen het eens: zorgboerderijen hebben de deelnemers veel te bieden. Wat doet het verblijf op een zorgboerderij met de deelnemer zelf, fysiek, mentaal en sociaal? Om daar duidelijkheid over te krijgen brachten Marjolein Elings en Jan Hassink van Wageningen UR verschillende studies bij elkaar, aangevuld met nieuw onderzoek naar de effecten op deelnemers uit de psychiatrie- en verslavingszorg.

>> Moe maar voldaan

Jongeren, ouderen, deelnemers uit de psychiatrie en de verslavingszorg, de opvang op een zorgboerderij heeft hen allemaal goed gedaan. Zowel fysiek, mentaal als sociaal. De deelnemers vertellen dat ze een betere conditie krijgen en fysiek sterker worden door het werk op de boerderij. Mensen uit de verslavingszorg voegen daar aan toe dat die betere conditie niet alleen door het werken komt, maar ook doordat ze minder gebruiken en hun lichaam zich herstelt. Mensen met

psychische problemen vertellen dat zij zich fitter voelen en meer energie krijgen. Zij komen vaak uit een situatie waarin zij niet of nauwelijks beweging kregen.

“Bij mij was en is het nog steeds belangrijk om in beweging te komen. Ik heb al drie jaar een depressie en ik moet in beweging blijven. Ik merk nu ook wel dat ik meer kan en meer energie heb maar dat was wel moeilijk want ik heb ook heel veel spierpijn gehad. Dan kwam ik erachter dat ik van het plukken van sperzieboontjes al spierpijn kreeg.”

Opvallend is ook de positieve invloed van vermoeidheid. Door de werkzaamheden op de boerderij gaan de deelnemers 's avonds moe maar voldaan naar huis. Hierdoor slapen ze beter. Deelnemers uit de psychiatrie- en verslavingszorg vinden het een ander soort moeheid dan ze gewend waren. Ze beleven het leven buiten veel intenser.

“Ik word telkens lekker moe. Dat is een ander soort moeheid dan ik ken van lanterfanterigheid. Of van niets doen. Het is een gezondere manier van moe zijn.”

Volgens de zorgboeren en de begeleiders worden de zintuigen van deelnemers veel meer geprikkeld door de verschillende geuren, kleuren en ervaringen die ze tegenkomen, veroorzaakt door bijvoorbeeld de veranderende weersomstandigheden. Dat is anders dan in de reguliere opvang, waar ze veel binnen zitten. Ook de regelmatige structuur van de werkzaamheden, lunchen en koffiedrinken heeft een gunstig effect. Veel deelnemers kunnen zo hun eetpatroon en leefritme verbeteren.

“Het belangrijkste is dat je 's ochtends met het busje mee moet, je krijgt daardoor een bepaalde regelmaat en je gedachten zijn even ergens anders.”

(Ex-)verslaafden vinden in het werk afleiding van de drugs en alcohol. Door het werken op de boerderij hangen ze niet op straat rond en zijn ze even weg uit de 'scene'. Bij alle doelgroepen neemt het zelfvertrouwen toe door het werk op de boerderij. Ze doen zinvol werk en voelen zich daardoor gewaardeerd en nuttig.

“Ik zeg altijd, als er plantjes op mijn kamer komen dan plegen ze acuut zelfmoord. Ik dacht dat wordt nooit wat hier. En dan had ik wat geplant of gezaaid (...) en dan was ik bijvoorbeeld een maand niet op die plek geweest en dan waren de sperziebonen wel 1,5 meter hoog. Ik geloof dat ik het tegen iedereen verteld heb. Ik heb ook echt al drie jaar dat ik bijna niks kan, ook omdat ik weinig energie heb kan ik ook weinig ondernemen. En dan heb ik hier met dat kleine beetje energie een gigantisch resultaat.”

Voor deelnemers uit de psychiatrie is zelfvertrouwen belangrijk, waar (ex-) verslaafden vooral praten over zelfrespect en eigenwaarde. Zij vinden het fijn dat ze resultaat zien van hun handelen en dat geeft ze een gevoel van zelfrespect en eigenwaarde. Zij hebben het gevoel dat ook andere mensen anders naar ze kijken sinds ze op de boerderij werken.

“Gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen is voor mij enorm toegenomen. Je hebt hier de mogelijkheid om dingen tot een succes te brengen, daar groei je van. En zoiets merk ik ook in mijn omgeving, die reageert heel anders op mij dan toen ik uit de kliniek kwam. Eerst had ik het gevoel dat ik met een bordje om me nek liep met daarop ‘junk’.”

Veel deelnemers ontwikkelen betrokkenheid en verantwoordelijkheidsgevoel. De boerderij-omgeving helpt deelnemers met een psychische problematiek om mentaal tot rust te komen. Ze komen daardoor steviger in het leven te staan.

“Als ik bezig ben vergeet ik alles. De stemmen gaan weg en dan voel ik mij lekker rustig. Na het werken voel ik mezelf altijd lekker rustig.”

Bij dementerende ouderen nemen gedragsproblemen af, ook zij worden rustiger, slapen beter en worden actiever. Jongeren uit de jeugdzorg zeggen dat ze door het werk op de boerderij leren waar hun interesses liggen. Ook zij worden vaak actiever en vertonen minder probleemgedrag. Bij alle doelgroepen zorgt de boerderijomgeving voor afleiding, de deelnemers zijn minder bezig met hun problemen.

Alle doelgroepen vinden het werken op de zorgboerderij interessant vanwege de sociale contacten. Zij leren nieuwe mensen kennen, zowel mensen met vergelijkbare problemen of mensen die daar juist niks mee te maken hebben. Het hebben van collega's zorgt voor een veilige omgeving waar ze kunnen oefenen in het omgaan met andere mensen. De zorgboerderij is voor velen een eerste stap richting de samenleving.

>> Werken aan acceptatie

Voor deelnemers uit de psychiatrie- en verslavingszorg is het een belangrijke ervaring dat ze op de boerderij welkom zijn en dat de boer zijn nek voor hen uitsteekt. (Ex-) verslaafden zijn juist gewend dat ze worden behandeld als een paria. Zij vinden het prettig dat ze zichzelf kunnen zijn. Dat komt doordat ze met lotgenoten werken en doordat de medewerkers hun achtergrond kennen en hen accepteren zoals ze zijn. Enkele deelnemers vinden het prettig dat collega's ook niet allemaal even 'normaal' zijn.

“Of je nu leiding bent of uit de Brijder (instelling voor verslavingszorg) komt of verstandelijk gehandicapt bent, het is gewoon gelijk en dat vind ik erg prettig, dat stempel valt er dan vanaf.”

Jezelf accepteren zoals je bent is belangrijk voor mensen uit de psychiatrie. Ze leren om te gaan met hun ziekte en om zichzelf te zijn. Zo kunnen ze beter omgaan met hun kwetsbare kanten en zichzelf staande te houden.

“Ik leer mezelf beter kennen, leer beter te accepteren wie ik ben. Dat accepteerde ik eerst gewoon niet en dan ging ik maar door en maar presteren en presteren en dan ga je gigantisch op je bek. Nu kom ik eigenlijk wel tot rust. Echt van hè, hè, hier ben ik.”

>> Bij elkaar en met elkaar

Op sommige boerderijen komen mensen uit verschillende groepen, bijvoorbeeld ex-verslaafden en mensen met een verstandelijke beperking. Dit vereist een goede begeleiding en werkt niet voor iedereen goed. Anderen waarderen het juist wel. Het geeft een extra dimensie aan het werken op de boerderij.

“Ik speel nu mee in het kerstspel, dat had ik een paar jaar geleden niet durven denken. [...] om je te vertonen op toneel aan de buitenwereld en met geestelijk gehandicapten samen, dat doe je hier zomaar en dat is prachtig. [...] Je hebt geleerd om met die mensen om te gaan, ze helpen je van je sociale angst af [...]”

4. Naar de samenleving

De trend van vermaatschappelijking is iets van de laatste decennia. Toch hebben mensen met een beperking nog steeds een gemiddeld genomen kleiner sociaal netwerk dan andere mensen. Ze zijn minder vaak gehuwd, hebben minder vaak een partner, hebben minder vrienden en kennissen en minder vaak werk. Om mensen die zorg of hulp nodig hebben een zo normaal mogelijk leven te laten opbouwen, midden in de maatschappij, is vermaatschappelijking van de zorg nodig. Zorgboerderijen brengen de maatschappij naar de deelnemer. En als alles mee zit, zal een deel van de hulpboeren er leren hoe ze zich (weer) kunnen handhaven in de maatschappij. Vraag is in hoeverre zorgboerderijen daar in slagen. Om antwoord te krijgen op deze vraag zijn er gesprekken gevoerd met meer dan 40 jongeren, ouderen en deelnemers uit de psychiatrie- en verslavingszorg. Deze gesprekken gingen over het ontwikkelen van een sociaal netwerk, het weer baas worden over je eigen leven en het ontwikkelen van toekomstplannen. Daarnaast is er gesproken met zorgboeren, -boerinnen en begeleiders op zorgboerderijen.

>> Sociaal netwerk

Sociaal isolement wordt genoemd als één van de belangrijkste problemen bij mensen

met psychische of psychiatrische problemen. Op zorgboerderijen komen de deelnemers in contact met verschillende mensen. Met name het contact met 'normale' mensen is voor hen erg belangrijk. Voor deelnemers uit de verslavingszorg is vooral het contact met niet-gebruikers van belang. Door deze contacten en het hebben van werk zijn ze beter in staat hun oude sociale netwerk achter zich te laten. Voor beide doelgroepen geldt dat de ervaringen die je op doet op de boerderij weer kunt delen met anderen. De zorgboerderij blijkt een goed oefenterrein tussen hun ziekte of verslaving en de maatschappij, of zelfs een eventuele stap naar regulier of vrijwilligerswerk. Ook voor ouderen die te maken krijgen met dementie of lichamelijke klachten levert de zorgboerderij een bijdrage aan het sociale leven. Deze groep komt steeds minder onder de mensen maar op een zorgboerderij kunnen ouderen met de boer mee als hij boodschappen doet. Hierdoor blijven contacten tussen deze ouderen en een aantal winkeliers in stand. Voor jongeren uit jeugdzorginstellingen is het belangrijk dat ze een netwerk opbouwen waarmee ze hun leven op de rails kunnen krijgen. Dit lukt het best als de deelnemer in de buurt van de zorgboerderij woont en daar mensen ontmoet die hij ook buiten de boerderij tegenkomt. Uit huis geplaatste jongeren

moeten op een andere plek weer een geheel nieuw netwerk opbouwen. Op een boerderij in Noord-Brabant komen jongeren door hun werk in contact met burens, collega-boeren, loonwerkers en andere bezoekers. Door het lokale netwerk is de boer ook in staat een stage of een woning te regelen.

>> Baas over je leven

Streven naar maximale zelfcontrole, zonder onnodige afhankelijkheid van anderen. Zo veel mogelijk baas worden over je eigen leven. Dat is empowerment. Net als vermaatschappelijking is empowerment een veelgebruikte term binnen de

Dorpje op de boerderij

Dat de zorgboerderij zelf ook mogelijkheden kan bieden om het sociale netwerk van deelnemers uit te breiden blijkt op de Zonnehoeve in Zeewolde. Op het terrein van deze boerderij zijn verschillende gezinshuizen gebouwd. Het bedrijf heeft een akkerbouwtaak, een paardenhouderij met pensionpaarden en een bakkerij. De Zonnehoeve ligt weliswaar afgelegen, maar doordat er dagelijks zo'n 50 mensen wonen en werken is er een levendige lokale gemeenschap waar de jongeren die er wonen contacten kunnen opbouwen.

gezondheidszorg. Empowerment is nodig om tot vermaatschappelijking te komen.

'Baas zijn over eigen leven' is volgens begeleiders over het algemeen te hoog gegrepen voor deelnemers uit de psychiatrie of verslavingszorg omdat zij vaak behoorlijk beschadigd zijn.

"De boerderijomgeving vraagt om te handelen. Als bijvoorbeeld een baas of therapeut zegt dat je iets moet doen dan lukt het niet. In sommige situaties moet het gebeuren, dat betekent dat ik toegang heb tot dat stukje van mijzelf dat het wil aanpakken."

Volgens zorgboeren en begeleiders kan het werken op de zorgboerderij wel helpen, maar zijn ook andere factoren belangrijk voor het welslagen. Als er bijvoorbeeld iets vervelends gebeurt in de thuissituatie kan het goede gevoel helemaal verdwijnen. De zorgboerderij kan er volgens de begeleiders wel voor zorgen dat deelnemers in een rustiger vaarwater komen.

"Dat heeft ook een grote spin-off op de grip die ze krijgen op de rest van hun leven. [...] Veel deelnemers hebben lange tijd geen positieve resultaten meer geboekt. De positieve ervaringen hier op de boerderij geeft hen weer een basis."

>> Toekomstplannen

Mensen uit de psychiatrie hebben vaak geen concrete toekomstplannen. Bij deelnemers uit de verslavingszorg zijn de toekomstplannen sterk afhankelijk van de persoon en de fase waar hij in zit. Ze willen bijvoorbeeld een baan, een normaal gezin of een dak boven hun hoofd. Volgens de deelnemers leren ze op de zorgboerderij dingen die ze later buiten de boerderij kunnen gebruiken, zoals contact leggen met anderen, samenwerken, rekening houden met anderen, initiatief tonen en grenzen aangeven. Werkervaring opdoen en werkritme aanleren worden genoemd door (ex-)verslaafden.

Deelnemers zeggen dat ze door het werken op de boerderij beter zijn gaan functioneren. Zij leren hun leven meer in de hand te houden en ontdekken nieuwe interesses dankzij activiteiten die ze nooit eerder hebben gedaan.

“Je leert hier wel wat je leuk en niet leuk vindt, je hebt daardoor vergelijkingsmateriaal en dat vind ik wel iets dat mij in de toekomst kan helpen om erachter de komen wat ik wil.”

Op de boerderij leren deelnemers een manier te vinden om stabiel met hun ziekte of verslaving om te gaan, vertellen zorgboeren en begeleiders. Dit kan een basis zijn voor het maken en verwezenlijken van toekomstplannen. Deelnemers krijgen een realistischer zelfbeeld doordat ze hun interesses en capaciteiten leren kennen. Deelnemers zien de zorgboerderij als een laatste reddingsboei om iets aan hun toekomst te gaan, zo denken de begeleiders uit de verslavingszorg.

5. Wachten op zorg

Wachlijsten zijn een hardnekkig probleem in de zorg, voor bijna elke doelgroep. Zorgboerderijen helpen de wachlijsten te verkorten. Zorgboerderijen kunnen een rol spelen bij het voorkomen van nieuwe wachlijsten én bij het bieden van een geschiktere plek.

Neem als voorbeeld de wachlijsten in de jeugdzorg. Het Bureau Jeugdzorg is in bijna alle gevallen de toegang tot de jeugdzorg.

Het beoordeelt of jeugdzorg nodig is en verwijst naar een jeugdzorginstelling die past bij de jongere en diens probleem (opvoeding/opgroeien, psychische en psychosociale problemen, een licht verstandelijke beperking, criminaliteit). Er is behoefte aan verschillende vormen van opvang op de boerderij, variërend van crisisopvang, residentiële zorg, logeeropvang, dagbehandeling, dagzorg en naschoolse opvang. De meeste zorgboeren bieden dagzorg en naschoolse opvang.

Residentiële zorg op de boerderij is lastig omdat wet- en regelgeving de mogelijkheden beperken. Ook heeft deze groep jongeren vaak behandeling nodig.

Plaatsing op een zorgboerderij kan preventief werken, om zwaardere jeugdhulpvormen te voorkomen. Zorgboerderijen zouden om die reden vaker en bewuster moeten worden ingezet in de jeugdzorg. Dat er volop mogelijkheden zijn om met behulp van zorgboerderijen de wachlijsten in de jeugdzorg te verminderen wordt aangetoond in de provincie Overijssel. Daar heeft Trias Jeugdhulp het project Jeugdzorgboerderijen onder haar hoede. Trias zorgt ervoor dat het specifieke aanbod dat deze boerderijen hebben, op een verantwoorde manier wordt ingezet als aanvulling op de bestaande zorg. Daarvoor zijn alle typen zorg omschreven die jeugdzorgboerderijen kunnen bieden. De ervaring leert dat de jeugdzorgboerderij soms kan voorkomen dat een kind uit huis wordt geplaatst. Het is dan wel zaak om snel te handelen - zeker in een crisissituatie - en te zorgen dat er altijd een plek op een jeugdzorgboerderij beschikbaar is. Dit draagt bij aan kortere wachttijden en de zorgboerderij kan meehelpen zwaardere zorg en uithuisplaatsing te voorkomen.

De boer op

Er zijn in Nederland ongeveer 170 zorgboerderijen die jongeren uit de jeugdzorg willen opvangen. Meestal bieden ze dagbesteding. Op ongeveer 20 boerderijen kunnen jongeren wonen. Logeermogelijkheden zijn er op 50 boerderijen en 50 bieden trajecten voor arbeidstoeleiding. In 2005 vonden bijna 600 jongeren uit de jeugdzorg en 500 jongeren uit het speciaal onderwijs een plek op een zorgboerderij. Het aantal jeugdzorgboerderijen is relatief hoog in Overijssel, Gelderland en de noordelijke provincies. In Utrecht en het westen van Nederland zijn er veel minder.

6. Prijskaartjes van de zorg

Zorg kost geld, veel geld. Volgens veel zorgboeren kunnen zorgboerderijen meehelpen de kosten van de zorg naar beneden te brengen. Op zorgboerderijen zijn de kosten lager omdat er minder mensen werken en omdat er bestaande private voorzieningen worden gebruikt. De resultaten van de zorg zijn bovendien beter, zo menen de zorgboeren, Zorgboerderijen werken preventief, wat zwaardere vormen van zorg overbodig maakt. Deelnemers die naar een zorgboerderij gaan, knappen sneller op of gebruiken minder

medicijnen dan deelnemers die een reguliere zorgvoorziening bezoeken.

>> Lastig vergelijken

Het is lastig om de kosten van de zorg op een zorgboerderij te vergelijken met die van een reguliere instelling. De kosten in de reguliere zorg verschillen van instelling tot instelling, bovendien leveren zorginstellingen meer diensten dan een zorgboerderij. Daarnaast neemt de overhead bij zorgboerderijen toe. Om aan alle eisen van de wetgeving te kunnen

voldoen krijgen regionale organisaties van zorgboeren (met AWBZ-erkenning) steeds meer taken en medewerkers. Er is een administratiesysteem voor zorgboerderijen in ontwikkeling en er worden cursussen en bijeenkomsten georganiseerd. Die kosten komen boven op de kosten die zorgboeren maken. Toch lijkt het erop dat zorgboerderijen gemiddeld minder kosten maken dan reguliere zorginstellingen. Zeker als er weinig deelnemers zijn kan de zorgboer de bestaande voorzieningen gebruiken. De huisvestingskosten bij arbeidsprojecten binnen de zorginstellingen zijn aanzienlijk, gemiddeld 25% van de directe loonkosten.

Landzijde, Noord-Holland

Voor de diensten die Landzijde aan zorgboeren in Noord-Holland levert ontvangt het ongeveer 15% van het zorgbudget. Binnen zorginstellingen blijkt dat dit opslag percentage ongeveer twee keer zo hoog is.

>> Resultaat

Dat zorgboerderijen betere resultaten leveren dan de reguliere zorg is niet wetenschappelijk aangetoond. Wel is duidelijk dat de effectiviteit van de zorg verbetert met de komst van

zorgboerderijen. Dit blijkt uit voorbeelden uit de jeugd- en ouderenzorg en psychiatrie, zoals de 'time out' die een jongere op een zorgboerderij van Trias Jeugdhulp kan krijgen om uithuisplaatsing te voorkomen. Dit zal leiden tot kostenreductie. Ook leidt het actieve leven op de boerderij tot minder medicijngebruik en minder gedragsproblemen bij dementerende ouderen. Aannemelijk is dat de kosten van de zorg hierdoor zullen verminderen.

Cherry Tree Nursery

Een opvallend voorbeeld van kostenvermindering in de zorg is een tuinderijproject in Engeland. In de Cherry Tree Nursery werd systematisch bijgehouden in welke mate chronisch psychiatrische patiënten gebruik maakten van voorzieningen in de gezondheidszorg. Het aantal dagen dat deelnemers doorbrachten in een dagcentrum of opvang voor psychiatrische patiënten verminderde met meer dan 70% toen ze in de tuin gingen werken. De kosten van de zorg voor de 100 deelnemers daalde met maar liefst 2,75 miljoen pond over een periode van 10 jaar.

7. Welzijn boerengezin

Boeren die hun bedrijfsvoering verbreden met zorg, doen dit vanuit een sterke persoonlijke motivatie. Dat dit het welzijn van het boerengezin verbetert wordt bevestigd in de gesprekken die Jorine Rommers van Wageningen UR met de boerengezinnen voerde. In vrijwel alle gezinnen is de kwaliteit van leven verbeterd met de komst van de zorgtak, zo blijkt uit onderzoek. Vrijwel alle zorgboeren en boerinnen vinden dat het werk zinvol is en veel voldoening en werkvreugde geeft.

“Het feit dat een cliënt 's ochtends met een dip kan komen en aan het eind van de dag met een lach vertrekt, geeft veel voldoening.”

Het hebben van een zorgboerderij is voor veel zorgboeren “een verrijking voor je leven”. Het werk op de zorgboerderij is goed te combineren met het privé-leven en de eigen kinderen. Veel boerinnen hadden al een verzorgend beroep en kunnen hun oude werk weer oppakken, maar nu op de boerderij. De extra taken zorgen voor een verbreding van het dagelijkse werk. De boer en boerin kunnen hun tijd zelf indelen en eventueel kunnen ze 's avonds nog wat doen. Ook over de omgang met de deelnemers is het boerengezin positief. Ze zorgen voor afleiding en er is meer contact met de omgeving. De boer en boerin krijgen een betere kijk op de samenleving.

Ook positief: het hebben van een zorgboerderij haalt andere kwaliteiten bij je naar boven vertellen sommige boeren. “Je kunt meer bereiken dan jezelf denkt”. Leren over de zorg en over het gedrag van deelnemers vinden ze ook belangrijk.

>> Positief imago

Wat de omgeving van hen vindt is niet bij alle boeren bekend. Waar dat wel het geval is, is het oordeel ‘van buiten’ meestal positief. Boeren en boerinnen merken bijvoorbeeld dat mensen een stilzwijgend respect hebben. Een enquête tijdens een open dag leverde een bedrijf heel enthousiaste reacties op.

“Burgers zien dat je met verstandelijke gehandicapten wat kunt doen. Dat ze plezier beleven en niet worden weggestopt of op een eilandje leven.”

>> Privacy

Een zorgboerderij beïnvloedt het gezinsleven en daarom vinden vrijwel alle boeren en boerinnen privacy belangrijk. Ze willen werk en privé gescheiden houden en daarom hebben ze vaak een aparte kantine voor de deelnemers. Ook vinden ze het belangrijk om de eigen kinderen voldoende aandacht te blijven geven. Bij weekendopvang van kinderen

moet het gezin een stapje terug doen. Meestal worden de deelnemende kinderen in het gezin zelf opgevangen. Zeker in die situatie is het belangrijk dat het klikt tussen de opgevangen kinderen en het eigen kroost.

>> Werkdruk en planning

Een zorgboerderij brengt met zich mee dat er meer gepland moet worden. Elke deelnemer moet iets productiefs kunnen doen en de aanwezigheid van de boer en boerin is daarbij een vereiste. Andere afspraken moeten worden ingepland op de dag dat het zorgbedrijf gesloten is. Omdat je van deelnemers geen arbeidsproductie kunt verwachten zijn op sommige bedrijven 's avonds niet alle werkzaamheden afgerond.

Toch ervaren zorgboeren en boerinnen nauwelijks werkstress. De werkzaamheden die zijn blijven liggen worden 's avonds in eigen tempo afgerond.

Wel nadelig is de papierenrompslomp die een zorgboerderij met zich meebrengt, zo oordelen een aantal boeren en boerinnen. Het runnen van een zorgboerderij brengt ook verplichtingen met zich mee. Vooral het opnemen van vrije dagen en vakanties is een probleem omdat de boer en boerin zelf de deelnemers begeleiden. Vaak is er vervanging achter de hand, maar niet altijd. De meeste bedrijven zijn tijdens de vakantie gesloten. Voor de bedrijven die tijdens de vakanties openblijven, vraagt de overdracht van het zorgdeel veel werk.

8. Vitaal platteland

Het platteland moet een prettige plek zijn om te wonen en te recreëren. Het landschap moet aantrekkelijk en waardevol zijn en de agrarische sector vitaal en duurzaam. Dat is kort samengevat de toekomst van het Nederlandse platteland zoals de overheid die voor ogen heeft. In het beleid van het ministerie van LNV, vastgelegd in de nota Vitaal Platteland, is ook een rol weggelegd voor zorgboerderijen. Volgens het ministerie kunnen zorgboeren onder meer een bijdrage leveren aan de werkgelegenheid en het plattelandsinkomen, brengt de zorgboerderij bedrijvigheid met zich mee en kunnen de activiteiten leiden tot een hoger voorzieningenniveau. Zorgboerderijen kunnen bovendien helpen de plattelandsidentiteit te versterken.

>> Honderden banen extra

Uit onderzoek blijkt dat veel van deze veronderstellingen kloppen. Neem de werkgelegenheid. Tussen 1998 en 2006 is het aantal zorgboerderijen toegenomen van 75 tot ruim 700. De zorgboerderij levert meer werkgelegenheid op dan boerderijen zonder neventak. Het CBS becijferde dat zorgboerderijen in 2003 gemiddeld 40% meer arbeidskrachten in dienst hadden. Doorgerekend naar 2006 gaat het om honderden banen extra.

Zorgboeren zien voor hun bedrijf een beter toekomstperspectief dan wanneer ze geen zorgtak zouden zijn gestart. Uit een enquête onder 20 zorgboeren blijkt dat ze alle twintig ervan uitgaan dat ze over vijf jaar nog boer zijn. Zonder zorgtak zouden naar eigen inschatting zeven van de twintig boeren gestopt zijn. Verder valt op dat de gemiddelde leeftijd van het bedrijfshoofd bij zorgboerderijen lager is dan bij boerderijen zonder aanvullende activiteiten ('verbredingstak'). Een groter deel van de zorgboeren heeft een opvolger. De zorgtak geeft met name perspectief aan overige graasdierbedrijven en gemengde bedrijven, zo blijkt uit interviews. In tegenstelling tot wat veel mensen denken zijn zorgboerderijen niet kleiner dan boerderijen zonder verbredingstak. Dat blijkt uit cijfers van het CBS uit 2003. Dat geldt voor zowel de economische omvang van de agrarische tak van het bedrijf als voor de omvang in hectares. Sterker nog: geiten- en schapenhouderijen en overige graasdierbedrijven met een zorgtak hebben gemiddeld een grotere economische omvang dan die zonder verbredingstak. Alleen bij gespecialiseerde tuinbouwbedrijven zijn de bedrijven zonder verbredingstak groter dan die met een zorgtak.

>> **Inkomsten uit de zorgtak**

Er zijn verschillende financieringsconstructies waaruit zorgboeren betaald krijgen voor de begeleiding van deelnemers.

Meest voorkomend is betaling uit het persoonsgebonden budget (PGB) en via een onderaannemerschap bij een zorginstelling. Steeds meer zorgboeren hebben een eigen AWBZ-erkenning. De hoogte van de inkomsten uit de zorgtak variëren sterk, van 47 tot 77 euro per deelnemer per dag. De betaling is het hoogst voor de PGB-constructie. De bijdrage van de zorgtak aan het gezinsinkomen is volgens de helft van de zorgboeren hoger dan die van de landbouwtak. De inkomsten uit de zorgtak liggen op gemiddeld 73.000 euro per bedrijf per jaar.

In vergelijking met andere verbredingsactiviteiten is zorg niet alleen de snelst groeiende verbredingstak, het is ook de meest lucratieve. In 2005 was de zorgtak verantwoordelijk voor ongeveer 37% van de inkomsten uit alle verbredingsactiviteiten.

>> **Milieubelasting**

Alles wijst erop dat zorgboerderijen over het algemeen minder milieubelastend zijn dan reguliere landbouwbedrijven. Bijna de helft van de zorgboeren boert biologisch, bij reguliere bedrijven is dat minder dan 2%.

Zorgboerderijen hebben naast de zorgtak vaak ook nog andere verbredingstakken.

Ze doen meer op het gebied van recreatie, natuurbeheer en de verwerking en verkoop van producten dan reguliere landbouwbedrijven. De zorgboeren doen dit omdat activiteiten zoals het beschermen van weidevogels en het fokken van bedreigde diersoorten goed passen bij de cliënten.

Meerwaarde

Landbouw en Zorg

Dit boekje geeft een beschrijving van een aantal belangrijke meerwaarden van zorglandbouw. Het is voortgekomen uit een vraag van Waardenwerken: een groep innovatieve agrarische ondernemers op gebied van verbreding. De werkzaamheden zijn uitgevoerd door Plant Research International (PRI), Animal Sciences Group (ASG) & Praktijkonderzoek Plant & Omgeving (PPO), allen onderdeel van Wageningen Universiteit en Research Centrum.

De financier is het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Projectleider: Jan Hassink (PRI)

Jan.hassink@wur.nl. tel. 0317 475962

Mede uitvoerders: Marjolein Elings (PRI), Jorine Rommers (ASG), Reina Ferwerda (ASG) en Arjan Dekking (PPO).

Met dank aan: geïnterviewde zorgboeren, deelnemers, begeleiders en zorginstellingen en deelnemers aan de startbijeenkomst in het voorjaar van 2006.

Redactie: Margit Warmink

Fotografie: Marjolein Elings, Dorpsboerderij Oosterbeek, Annelijn Steenbruggen, Bronlaak

Vormgeving: Wageningen UR Communication Services

Productie: Propress